

Prof.dr. S.G. van der Lecq

Pensioenmarkten in spannende tijden

Erasmus School of Economics

Oratie 17 april 2009

Pensioenmarkten in spannende tijden

Prof.dr. S.G. van der Lecq

oratie
uitgesproken op
17 april 2009

Colofon

'Pensioenmarkten in spannende tijden'
Prof.dr. S.G. van der Lecq, 17 april 2009
ISBN 978-90-9024239-2

Omslagillustratie:
'Nudo de Escher' van Ramiro Perez Clare Nash (www.rfractals.net)

Foto auteur:
Ron Steemers Fotografie, Arnhem

Vormgeving en druk:
B&T Ontwerp en advies (www.b-en-t.nl)

Pensioenmarkten in spannende tijden

*Meneer de rector magnificus,
Leden van het College van Bestuur van de Erasmus Universiteit Rotterdam,
Meneer de decaan van de Erasmus School of Economics,
Leden van het bestuur van de Vereniging Trustfonds Erasmus Universiteit
Rotterdam,
Dames en heren,*

1. Inleiding¹

In 2009 is het 200 jaar geleden dat Charles Darwin werd geboren. Daarom is 2009 bestempeld tot Darwinjaar en is er veel aandacht voor Darwins evolutietheorie. Ook economen maken hiervan gebruik, in een tak van sport die wordt aangeduid als evolutionaire economie. Hier zal ik later in deze rede nader op in gaan.

Niet-economen denken weleens dat economen meer aanhangers zijn van het 'intelligent design', zoals de moderne variant van het creationisme wel wordt aangeduid. Zij verwijzen dan naar de 'onzichtbare hand' van Adam Smith, waarbij het marktmechanisme ervoor zou zorgen dat de economie altijd in evenwicht is. Door arbeidsverdeling zou deze ook nog kunnen groeien. Die onzichtbare hand is echter niet meer dan een metafoor (Vaughn, 1987).

1 De auteur dankt Jaap Bikker en Adri van der Wurff voor hun waardevolle commentaren op de concepttekst en Jolanda van der Velden voor het laten maken van dit boekje.

Vandaag de dag hoef je geen econoom te zijn om te weten dat het zo gemakkelijk niet gaat. Er is geen Grote Veilingmeester die alle markten ruimt tegen de evenwichtsprijs en economische groei is allerminst gegarandeerd. Er is eerder sprake van een paar Grote Opruimers die alle slechte vermogensportefeuilles van banken en verzekeraars saneren en dat is al moeilijk genoeg. Het zijn spannende tijden!

Voor zover er al sprake is van een intelligent design, betreft dit vooral het intelligent ontwerpen van prikkelstructuren, waardoor echte mensen zich zo gaan gedragen, dat ze zich er uiteindelijk als groep het beste bij voelen. Nou ja, om eerlijk te zijn gaan economen niet over welzijn, alleen over welvaart. En dan ook nog slechts voor zover het gaat om moeilijke keuzes, waarbij je echt het ene moet laten om het andere te doen. Economie richt zich op keuzegedrag en is daarom een aspectwetenschap².

Dat economische aspect biedt echter volop mogelijkheden om via goed gekozen prikkelstructuren (het zogeheten 'mechanism design') tot betere resultaten te komen. Markten spelen daarbij een rol, omdat daar economische transacties tot stand komen. De uitkomst van dat proces staat niet vast, maar je kunt de evolutie van bepaalde onderdelen van de economie wel beïnvloeden.

Markten gaan over het al dan niet afsluiten van handelstransacties. Evolutie gaat over wie er wel en niet overleven. Dat is in de economie altijd aan de orde en daarom zijn het altijd spannende tijden, voor alle bedrijven en organisaties. Belangrijk is om te ontdekken hoe het komt dat sommige bedrijven en organisaties overleven en andere niet. Daarbij gaat het erom wie het beste is toegerust voor de eisen van een spannende tijd en waar dat 'm in zit.

Geldt dat ook voor de pensioensector? Kun je daar wel spreken over evolutie en wat heeft dat te maken met markten en marktwerking? Daarover gaat deze rede.

2 De term 'gedragseconomie' is in zekere zin een pleonasme.

2. Evolutionaire economie

Mijn kennismaking met evolutionaire economie dateert uit 1996, toen mijn promotor Simon Kuipers mij vroeg het proefschrift van – inmiddels hoogleraar – Jack Vromen voor *De Economist* te recenseren. Vromen laat zien dat de evolutionaire economie is ontstaan toen Thorstein Veblen in 1898 een artikel schreef met de retorische titel ‘Why is Economics Not an Evolutionary Science’ (Vromen, 1995). Daarin betoogde Veblen dat het niet juist was om te veronderstellen dat economische processen naar een situatie van een natuurlijk evenwicht tenderen, zoals in het vak gebruikelijk was. Weliswaar handelen mensen doelgericht, maar daarmee bestaat er nog niet zoiets als een uiteindelijk te bereiken doel. Het is nog minder zeker dat al die doelsituaties culminerend in een evenwicht. Veblen vond het daarom realistischer om slechts aan te nemen dat er ketens van oorzaak en gevolg zijn, die resulteren in wat hij ‘cumulative causation’ noemde. Niet alleen gebeurtenissen volgen oorzakelijk op elkaar, maar ook het menselijk handelen ontwikkelt zich in ketens van oorzaak en gevolg. Daarom meende Veblen dat de economische wetenschap meer aandacht moest schenken aan dergelijke evolutionaire processen.

Enkele decennia later, zo vertelt Vromen, was het niemand minder dan Alfred Marshall die de mogelijkheden verkende om de evolutionaire biologie toe te passen op economische processen (Vromen, 1995, p. 2). In zijn streven om het statische evenwichtconcept te vervangen door een dynamische analyse, incorporeerde hij het gedrag van individuen en groepen individuen, dat continu verandert onder invloed van veranderende situaties. Groepen en individuen die zich het beste aanpassen, hebben de meeste kans op welvaart en daarmee op overleven³. Naderhand raakten steeds meer economen overtuigd van deze benadering en ontstond de stroming van de evolutionaire economie, als onderdeel van institutionele economie. Het zijn immers vooral de instituties die de tand des tijds al dan niet doorstaan.

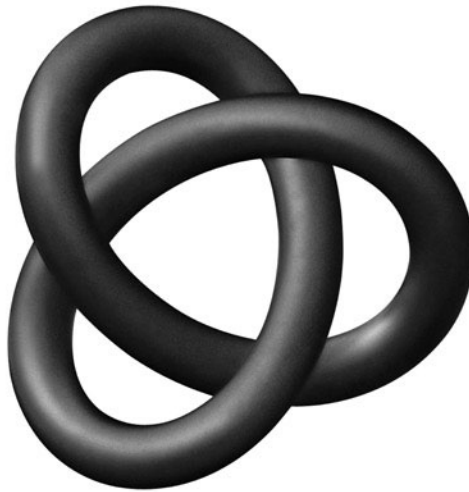
3 De Nederlandse welvaartsstaat kan worden gezien als instrument voor het overleven van groepen mensen, waardoor het overleven voor individuen in letterlijke zin minder van toepassing is geworden.

Nu is het nogal riskant om een theorie te ontwikkelen op basis van een metafoor, want analogieën zijn eindig en metaforen hebben hun beperkingen (Klamer e.a., 1993). Wetenschappers ergeren zich – soms terecht – aan de te pas en te onpas gebruikte formule $E=MC^2$, het metaforische gebruik van termen als zwaartekracht, entropie en neurale netwerken, en het aanhalen van de frase “survival of the fittest”. De analogie tussen een verklaring van processen en uitkomsten in de biologie – en eventueel de kosmologie – en een verklaring van processen en uitkomsten in de economie zal eindig zijn, al is het maar omdat planten, dieren en planeten in diverse opzichten heel ander gedrag vertonen dan mensen.

Bij voldoende abstractie zijn er soms toch mogelijkheden om inzichten uit de ene discipline toe te passen in een andere discipline (bijvoorbeeld zwaartekrachtmodellen voor het verklaren van regionale verschillen in economische groei, of het gebruik van het entropiebegrip voor het verklaren van macro-economische ordening in Van der Lecq, 1998, H7). Aan het einde van de twintigste eeuw kwam bijvoorbeeld de evolutionaire speltheorie op. De modellen die evolutionaire biologen gebruikten, bleken goed toepasbaar op economische vraagstukken. Daarbij staat centraal welke handelwijze het beste resultaat biedt. In navolging van een bioloog met de voor economen opvallende naam John Maynard Smith, wordt deze strategie de evolutionair stabiele strategie genoemd, omdat groepen die deze strategie gebruiken niet kunnen worden verdrongen door mutanten met andere strategieën (Maynard Smith, 1982, p.10). Ook in de economie is denkbaar dat bepaalde instituties dominant zijn, omdat ze betere uitkomsten opleveren dan variaties daarop.

Op het gevaar af de evolutionaire biologie ernstig tekort te doen, ga ik uit van een sterk gestileerde versie van het evolutionaire mechanisme. Daarbij gaat het om drie aspecten, die elkaar als het ware in een dynamische driehoek beïnvloeden (figuur 1):

Figuur 1:
De knoop
van Escher

1. het genereren van mutaties. Er zijn variaties nodig, waarmee beter kan worden ingespeeld op veranderende omstandigheden. Zonder varianten geen kans op verbetering;
2. het overerven van eigenschappen op volgende generaties. Als eigenschappen niet worden overgedragen op toekomstige entiteiten, heeft het geen duurzaam effect dat ze al dan niet succesvol bleken. Juist de goed passende eigenschappen moeten worden overgedragen, in het belang van de soort;
3. het selecteren van slecht en goed werkende varianten. Voor het voortbestaan van de soort is het van belang dat de geschikte varianten voortbestaan. De niet-geschikte varianten kunnen maar beter uitsterven. Zo kan de soort overleven in veranderende omstandigheden.

Voordat ik deze drie mechanismen bespreek in de context van de pensioensector, schets ik een ruwe uitwerking ervan. We kennen immers allemaal de biologische versie van het evolutieverhaal, maar in de evolutionaire economie is er een andere interpretatie aan gegeven. Daarbij gaat het immers niet om het letterlijk overleven van individuen – de economische agenten – maar om het overleven van bedrijven,

organisaties en instituties. De term instituties gebruik ik, in navolging van Nobelprijswinnaar Douglass North, als verwijzend naar “alle door mensen ontworpen manieren waarop menselijke interactie is gestructureerd” (North, 1994, p. 360). Dit kunnen formele instituties zijn – zoals wetten en regels, maar bijvoorbeeld ook de statuten van een vennootschap – en het kunnen informele instituties zijn, zoals gewoontes en culturele gebruiken. In spannende tijden zullen sommige instituties overleven en andere niet, afhankelijk van de mate waarin ze passen bij de nieuwe omstandigheden (Van de Mortel, 2000). Binnen bedrijven, organisaties en instituties gedragen individuen zich op een bepaalde manier. Deze manier van menselijk gedrag, intermenselijk gedrag en het daaruit resulterende gedrag van bedrijven en organisaties, leidt al dan niet tot succesvolle uitkomsten. Daarin zit de analogie.

Ad 1. Hoe ziet in de economie het genereren van mutaties er uit? Waar komt variatie vandaan?

Op het niveau van een individu, kan leergedrag zorgen voor vernieuwing. De economische agent besluit om iets op een andere manier te doen, of iets totaal nieuws te doen, en ervaart vervolgens of dit wel of niet succesvol is. Als bedrijven en organisaties zo iets doen, wordt het meestal innovatie genoemd. Innovatie gaat immers niet alleen over het ontwikkelen van nieuwe producten, maar ook over nieuwe processen en werkwijzen. Dat kan een kleine vernieuwing zijn, een zogeheten incrementele innovatie, of een grote, radicale innovatie. Niet alle innovaties zullen succesvol blijken te zijn. Denk maar aan de honderden nieuwe etenswaren die jaarlijks enige tijd in supermarkten worden aangeboden, maar daaruit al snel worden teruggetrokken als ze ‘niet lopen’.

De vraag hoe mutaties er uit zien is hiermee grofweg beantwoord: innovaties in producten, diensten en gedrag. Waar die variatie vandaan komt, wordt onderzocht in de innovatieliteratuur. Dat innoveren belangrijk is om te overleven, wordt door weinigen betwist, maar er zijn er nog minder die van te voren kunnen voorspellen welke innovaties de beste zijn. Dat is een soort evolutionaire wedloop.

Ad 2. Hoe ziet in de economie het overerven van eigenschappen er uit?

Simpel gezegd moet je eerst weten wat goed werkt, om te kunnen besluiten hiermee door te gaan. Goed waarnemen wat succesvol is en wat niet, is cruciaal voor de dynamische efficiëntie. Als er iets nieuws is dat goed lijkt te werken, bijvoorbeeld een nieuwe vorm van dienstverlening die door klanten worden afgenomen tegen een winstgevende prijs, dan is het zaak om tijdig vast te leggen wat er precies is vernieuwd. Deze niet-gedocumenteerde, taciete kennis moet alsnog worden gecodificeerd. Dit kan de vorm aannemen van handboeken en richtlijnen in bedrijven. Een andere vorm is het kopiëren van succesvolle vernieuwingen, binnen de eigen organisatie of door concurrenten. Voorbeelden hiervan zijn 'reverse engineering' en merkvervalsing, waar onder andere diverse Aziatische bedrijven erg succesvol in zijn gebleken. Op het niveau van de overheid kan worden gedacht aan wet- en regelgeving waarmee een succesvol beleidsexperiment landelijk wordt uitgerold en gefaciliteerd. Ook zijn nulmetingen en resultaatmetingen, zoals beleidsevaluaties, van groot belang (Van Hilten, 2003, p. 186-7; Van der Lecq, 2003, p. 56-7). Meestal heeft het doorgeven van succesvolle ervaringen een menselijke kant en een organisatiekant. Zonder documentatie is er te veel afhankelijkheid van medewerkers, maar met alleen een handleiding werkt het ook niet. Het 'laten overerven' van succesfactoren is zodoende een gecompliceerd proces.

Ad 3. Hoe ziet in de economie het selectieproces er uit? Welke factoren bepalen welke bedrijven, organisaties en instituties overleven?

Dit lijkt gemakkelijk: wie voldoende winst maakt overleeft en wie te veel verlies maakt, legt het loodje. Economen noemen dit de intramarginale en de extramarginale ondernemingen: wie zit aan welke kant van de streep? Als je hier vanuit de evolutieleer naar kijkt, wordt het echter al snel ingewikkelder.

Er zijn immers twee soorten selectiemechanismen:

- a. Ten eerste is er het eten of gegeten worden. Wie het beste presteert krijgt het grootste marktaandeel. Andere bedrijven presteren slechter en verliezen klanten. Daardoor gaan ze failliet, of kunnen ze worden overgenomen. In dit selectieproces wordt tegen elkaar geconcurrereerd: de *survival of the fittest*. Hierbij gaat het niet alleen om financieel-economische zelfstandigheid, maar ook om andere factoren die voor de continuïteit van de onderneming van belang zijn, zoals de relatie met stakeholders (Bouma, 1982, pp. 41-42). Wie het beste past in de situatie, overleeft ten koste van de anderen die het minder goed doen.
- b. Ten tweede is er het overleven in spannende tijden, bijvoorbeeld een economische neergang. Het ene bedrijf overleeft zulke periodes en het andere niet. Ook dat is een selectieproces, maar daarbij knokken bedrijven niet zozeer tegen elkaar als wel voor hun eigen voortbestaan: de *struggle for survival*. Wie het volhoudt, overleeft.

Belangrijk is om hier de analogie met de biologie in gedachten te houden: een succesvol individu krijgt veel nakomelingen en van een succesvolle soort overleven veel individuen. Analooq hieraan krijgt een succesvol bedrijf veel omzet en marktaandeel, terwijl een succesvolle bedrijfstak blijft voortbestaan, met daarin meestal florerende bedrijven. In beide gevallen zijn het niet de soorten oftewel de bedrijfstakken die tegen elkaar strijden, maar de individuele exemplaren, dan wel bedrijven, daaruit. Beide soorten van selectie spelen zich af op het niveau van de organisatie, maar het zijn andere processen (Vromen, 1995, p. 92).

Bij het eerste selectieproces, de *survival of the fittest*, overleeft het bedrijf dat zich het beste heeft ontwikkeld naar de eisen en wensen van de markt en daarmee andere eruit concurreert⁴. Het slaagt erin te groeien én de succesfactoren intern te borgen, zodat deze blijvend worden benut. De succesvolle eigenschappen kunnen dan als het ware overerven. Voor het voortbestaan van de soort is het soms beter dat de niet-succesvolle exemplaren zich niet voortplanten. In economische termen: de verliezers zouden failliet moeten gaan en moeten niet overeind worden gehouden. U voelt 'm al aankomen: dit wordt lastig in de pensioensector.

4 "In the long run, every bank has to produce efficiently in order to survive." (Bikker en Bos, 2008, p. 8).

Bij het tweede selectieproces, de *struggle for survival* gaat het om het overleven van de sterkste exemplaren in een soort die onder druk staat. Beter zijn dan de concurrent is ook hier belangrijk, maar optimaal omgaan met de moeilijke omstandigheden is nog eens zo belangrijk. Hoe te reageren op een schok die iedereen in de bedrijfstak treft, zoals een stijgende olieprijs, een generieke verlaging van importtarieven, of ... een wereldwijde financiële crisis? Soms is samenwerken een oplossing en overleven niet de eenlingen maar wel hun samenwerkingsverbanden. In het algemeen zijn dit echter de spannende tijden waarin de beste bedrijven de beste kans hebben te overleven. In theorie worden deze bedrijven geselecteerd, waardoor de soort er zo goed mogelijk voor staat.

Tot zover een globale schets van evolutionaire economie, waarbij ik diverse finesses onbenoemd laat (Vromen, 1995, pp. 89-90). Daardoor kan ik snel doorgaan naar de pensioensector.

3. Pensioenmarkten in evolutie

Zoals de laatste maanden veelvuldig in de media is gerapporteerd, beleven pensioenfondsen spannende tijden. Hun dekkingsgraden zijn vervaarlijk laag gedaald, de verwachtingen van deelnemers, gepensioneerden en werkgevers worden waarschijnlijk niet waargemaakt, de pensioentoezeggingen staan onder druk en versoering van pensioenregelingen moet soms worden overwogen⁵. Voor pensioenfondsen die er niet in slagen een solide herstelplan te maken en te realiseren, kan het voortbestaan ter discussie worden gesteld. Pensioenfondsen kunnen en mogen echter niet failliet gaan. Het is hooguit denkbaar, maar zal in de praktijk niet gebeuren, dat pensioenfondsen meer geld uitgeven aan gepensioneerden dan dat de werkenden inbrengen, zodat ze langzaam uitgeput raken, terwijl er nog steeds rechten worden opgebouwd. Om dat te voorkomen, moet tijdig worden ingegrepen.

5 De tekst van deze rede is eind maart afgesloten, voordat de herstelplannen van pensioenfondsen bekend werden.

Heel globaal gesproken kunnen de pensioenfondsbesturen dan kiezen tussen twee maatregelen⁶:

- a. de premie van de werkenden en werkgevers verhogen;
- b. de uitkeringen en toezeggingen niet langer indexeren, of zelfs verlagen.

Als een pensioenfonds in heel ernstige problemen raakt, moet daarnaast worden overwogen of het nog wel zelfstandig kan voortbestaan⁷. Bij overname door een ander fonds ontstaat er een situatie van 'gegeten worden', waarbij er uiteraard ook een 'eter' is.

Ziehier een eenvoudige analogie met de evolutionaire strijd om het overleven, maar er is meer. Het gaat ook om het voortbestaan van de sector als geheel, om de manier waarop we in Nederland onze pensioenen hebben geregeld en om de vraag hoe diverse partijen hun gedrag hierin op elkaar afstemmen. Dat zijn de instituties waar ik het eerder over had. Kunnen die in hun huidige vorm de *struggle for survival* nog aan, of wordt het tijd voor nieuwe mutaties? Krijgen die voldoende kansen en welke zullen dan de beste blijken te zijn? Kan de pensioensector als geheel daardoor overleven, ook als de evolutionaire schokken van buiten de sector komen? Hoe ziet de *survival of the fittest* in pensioenmarkten er uit?

Laten we beide vormen van evolutionaire selectie afzonderlijk bekijken.

I. Strijd om het overleven (*struggle for survival*)

Allereerst de spannende tijden waar we nu in leven, waarin het overleven van de soort aan de orde is. De markten als zodanig staan dan ter discussie. Voor de Nederlandse pensioensector dringen zich daarbij onder andere de volgende vragen op:

- zijn pensioenregelingen met toegezegde uitkeringen, de zogeheten DB-regelingen, voldoende toekomstbestendig? Zo nee, zijn er verbeteringen denkbaar om dit alsnog mogelijk te maken?
- Diverse onderzoekers en praktijkmensen wijzen hierbij op zogeheten

6 De zogeheten derde 'knop' is die van het aanpassen van de beleggingsmix. Deze laat ik hier buiten beschouwing, omdat hierbij andere overwegingen een rol spelen. Deze zouden meer toelichting vergen, welke voor het betoog niet relevant is.

7 Hiermee zij niet gesuggereerd dat fondsen in onderdekking zijn gekomen doordat zij slecht beleid hebben gevoerd, bijvoorbeeld ten aanzien van vermogensbeheer. Slechte beleggingsresultaten worden slechts ten dele veroorzaakt door het beleggingsbeleid en grotendeels door algehele koersontwikkelingen. Hierdoor is zelfs denkbaar dat een goed beleggingsbeleid tot teleurstellende resultaten leidt. In evolutionaire termen: geschikte exemplaren kunnen door onverwachte schokken toch verdwijnen.

CDC-regelingen als alternatief. De laatste tijd staan in de krant stukken van individuele deelnemers die menen dat ze zelf beter zouden hebben belegd dan de pensioenfondsen. Eigenlijk pleiten ze daarmee voor een DC-regeling. We hebben echter vanmiddag in een besloten seminar vernomen dat hier nog de nodige haken en ogen aan zitten. Meer onderzoek is nodig om te bepalen welke soort pensioenregeling geschikt is voor de spannende tijden van nu en voor de toekomstige generaties.

Daarbij mogen we hopen dat de keuze tussen diverse soorten regelingen op rationele gronden wordt gemaakt, zodat de 'beste' regeling 'wint'. In dat opzicht is de evolutionaire selectie in de economie soms ingewikkelder dan die in de biologie. De literatuur over padafhankelijkheid biedt hiervan diverse bekende voorbeelden.

- Is de taakafbakening tussen pensioenfondsen en pensioenverzekeraars houdbaar? Deze taakafbakening hangt nauw samen met de verplichtstelling van pensioenfondsen als uitvoerders van pensioenregelingen. Naarmate zowel de fondsen als de verzekeraars elk op hun eigen manier onder druk staan van tegenvallende rendementen en een lage rente, hebben ze elk op hun eigen manieren last van de grenzen die om hun activiteiten zijn getrokken: de zogeheten productafbakening en domeinafbakening.
- Biedt de verplichte deelname aan pensioenregelingen voldoende zekerheid voor werkgevers, werkenden en gepensioneerden, of moet de sector hen meer bieden om deze klanten tevreden te houden? Het recent geïntroduceerde banksparen is nog geen kaskraker, maar biedt al wel een alternatieve bron voor vermogensopbouw voor de oude dag.
- Is het Nederlandse fiscale stelsel voldoende toegerust voor mobiele werknemers, met een loopbaan in de Europese Unie of daarbuiten, die tijdens hun loopbaan een goed pensioen willen opbouwen?
- Hoe bepalen we of efficiënte pensioenfondsen voldoende toekomstbestendig zijn? Zijn ze robuust genoeg om in verschillende situaties te overleven? Denk hierbij bijvoorbeeld aan hun strategie, financieringswijze en model voor toezicht en besturing (Rippen, 2009). Biedt het Financieel Toezichtkader hiervoor voldoende waarborg, of kunnen we daarmee vooral 'de vorige oorlog winnen'?

- Zijn Nederlandse bedrijven voldoende concurrerend op de wereldmarkt, ook als ze pensioenregelingen aanbieden die zijn gebaseerd op het doorsneesysteem⁸? Kunnen ze voldoende arbeidskrachten aantrekken, met een voldoende aantrekkelijk bruto-netto-traject in de salariering, zowel voor jongere als voor oudere werknemers? Anderzijds: zijn de pensioenregelingen die ze daarmee hun werknemers aanbieden, nog steeds voldoende concurrerend op de arbeidsmarkt?
- Is het Nederlandse pensioenstelsel voldoende toegerust voor de dubbele vergrijzing, met meer ouderen die steeds ouder worden, plus de ontgroening door minder kinderen? Moeten we de AOW op omslagbasis wellicht vervangen door volledige kapitaaldekking, met seniorenbijstand als vangnet? (De Kam, e.a., 2007) Of gaan we juist de kant op van toenemende fiscalisering van de AOW, waardoor de omkeerregel aan kracht verliest? (Helleman, e.a., 2008) Wat betekenen deze keuzes voor de Sociale Verzekeringsbank, als monopolist – voor de mededingingsfijnproevers: een dienst van algemeen economisch belang – in de uitvoering van de eerste pijler?

In deze voorbeelden staan de betreffende pensioenmarkten zelf ter discussie. Zij moeten zelf veranderen, of ze worden veranderd, eventueel ten koste van de spelers op die markt.

II. Onderlinge concurrentie (*survival of the fittest*)

Naast deze bedreigingen, die min of meer symmetrisch worden ervaren in de sector, zijn er de concurrentiële processen die bepalen welke instelling overleeft. Doorgaans is hier de markt het selectiemechanisme. Dat kan echter alleen als er klanten zijn die kunnen overstappen, zodat pensioenaanbieders ten koste van elkaar hun marktaandeel kunnen vergroten. In de pensioensector is dat ten dele het geval: pensioenfondsen zijn immers klanten van pensioenuitvoeringsbedrijven, pensioenverzekeraars, pensioenadviesbureaus, administratiekantoren, bureaus voor bestuursondersteuning, enzovoorts. Deze dienstverleners concurreren om de gunst van pensioenfondsen als klanten. Soms concurreren pensioenfondsen met verzekeraars, waar het gaat om het onderbrengen van de pensioenregeling, maar in het algemeen: in hoeverre concurreren pensioenfondsen eigenlijk zelf om de gunst van de werkgevers en werknemers?

8 Het doorsneesysteem bestaat uit de doorsneepremie en de doorsneepopbouw. Zie Boeijen e.a. (2006) voor een bespreking van de eigenschappen van dit systeem.

Hier moeten we een onderscheid aanbrengen tussen de drie – eigenlijk vier – soorten pensioenfondsen die we in Nederland kennen:

1. de ondernemingspensioenfondsen, waar de werkgever en werknemers vanzelf bij zijn aangesloten. Zij hebben gezamenlijk volledige zeggenschap over de regeling en het fonds, dus kunnen zorgen voor tijdige mutaties om in te spelen op nieuwe situaties;
2. de verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen, die doorgaans kunnen rekenen op de bij hen aangesloten bedrijven⁹. Soms krijgt het bedrijfstakpensioenfonds het verzoek van een voorheen gedispenseerd ondernemingspensioenfonds om de dispensatie in te trekken opdat het zich bij hen kan aansluiten, maar verder valt er voor hen weinig te concurreren vanwege de taakafbakening. Wel kunnen bedrijfstakpensioenfondsen besluiten om te fuseren;
3. de niet-verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen, die kunnen concurreren met verzekeraars en ondernemingspensioenfondsen om aansluiting van bedrijven in hun bedrijfstak;
4. de beroepspensioenfondsen, die al dan niet verplicht gesteld zijn voor de betreffende beroepsuitoefenaars.

Uit dit onderscheid blijkt dat het in verschillende mate wel of niet mogelijk is om te concurreren om klanten, dat wil zeggen werkgevers en werknemers. Daardoor is de concurrentiedruk voor pensioenfondsen beperkt. Hierdoor kunnen veel pensioenfondsen goedkoper opereren. Ze hoeven immers geen marketingkosten te maken. Tegelijk lopen ze het risico dat ze onvoldoende inspelen op ontwikkelingen, doordat ze te lang blijven steken in de *status quo*. Daarmee zijn ze niet minder succesvol ten opzichte van de ‘concurrenten’, maar loopt de soort als geheel gevaar in de eerste variant van de overlevingsstrijd. Innovatie moet daarom worden bevorderd, zelfs als er geen klanten mee te winnen zijn.

Daarbij is natuurlijk wel van belang dat wet- en regelgeving het mogelijk maken om adaptief in te spelen op ontwikkelingen in de samenleving, zoals de grote trends in demografie en arbeidsmarkt. Hierbij doet zich een uitruil voor, omdat wet- en regelgeving enerzijds beogen de sector stabiliteit te verlenen, maar anderzijds het ontwikkelen van verbeteringen niet zouden moeten beperken. Hierover later meer.

9 Een van de gronden voor vrijstelling van de verplichtstelling is onvoldoende beleggingsrendement van het verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfonds (zie het *Vrijstellingsbesluit Wet Bpf2000*).

Om het concreet te maken, noem ik enkele onderzoeksvragen met betrekking tot de onderlinge concurrentie in de pensioensector, oftewel de *survival of the fittest*:

- Zijn er voldoende prikkels voor pensioenfondsen om efficiënt te opereren, zodat werkgevers en werknemers het beste pensioen voor hun premies krijgen (Van der Lecq, 2008b)? Hoe meet je deze statische efficiëntie van pensioenfondsen eigenlijk? Welke indicatoren kunnen we daarvoor gebruiken? Al snel wordt hierbij gedacht aan uitvoeringskosten, maar in een sector met toenemende scheiding van fondsen en uitvoeringsorganisaties, de zogeheten ontzaffing¹⁰, is de feitelijke uitvoering niet langer in handen van het pensioenfonds, al blijft het fonds hier wel verantwoordelijk voor. Welke prestatie-indicatoren geven we hen dan mee? Wat gebeurt er als ze deze niet halen?
- Bieden pensioenfondsen en pensioenverzekeraars voldoende mogelijkheden om aan te sluiten bij de vraag naar pensioenuitvoering? Of zijn er nieuwe vormen van pensioenuitvoerders nodig, die beter passen bij de internationale arbeidsmarkt waarin veel werkgevers opereren? De introductie van de Algemene Pensioeninstelling (API) kan hiervan een voorbeeld zijn, maar velen van u weten hoe langzaam deze hybride uitvoerder tot stand komt (Oerlemans, 2008; Van der Lecq en Van der Wurff, 2008). Ook hier ontstaat mogelijk het gevaar dat bestaande partijen de vooruitgang belemmeren, waardoor de soort als geheel over enige tijd gevaar loopt. In evolutionaire termen gesproken: mutanten moeten wel worden toegelaten aan de startstreep van de evolutionaire wedloop, anders is de kans op verbetering van de soort per definitie nul. Immers, de term ‘ouderwets bankieren’ wint weliswaar aan populariteit, maar niemand zit te wachten op pensioenfondsen als de dinosaurussen van de financiële sector.
- Welke marktordening in de pensioensector is optimaal? Moeten we toe naar één nationale pensioeninstelling, zoals collega Kuné in zijn vooruitziende rede in 2004 als gedachtenexperiment onderzocht en collega Ponds recentelijk als concreet beleidsvoorstel opperde (Kuné, 2004; Ponds, 2009)? Of hebben we liever een paar grote fondsen en een paar grote uitvoerders, of is ook dat nog te geconcentreerd? Kunnen fondsen in voldoende mate van uitvoerder

10 Een ‘zaf’ is een zelfadministrerend fonds. Bij ‘ontzaffen’ wordt de uitvoering (vaak administratie en vermogensbeheer) ondergebracht in een aparte rechtspersoon. Deze staat los van het pensioenfonds.

wisselen? In hoeverre is dit een Nederlandse markt, of is het zinvol om grensoverschrijdend opereren mogelijk te maken of zelfs aan te moedigen? Wie hebben daar baat bij en wie lopen hierdoor extra risico?

- De laatste tijd roeren ontevreden deelnemers zich in het publieke debat over pensioenen. Dit zijn niet alleen jongere deelnemers die in de gaten hebben hoe de solidariteitsmechanismen in pensioenregelingen werken, maar ook teleurgestelde oudere deelnemers die hun pensioenfondsen kritisch volgen. In de terminologie van de governance-literatuur: bij gebrek aan 'exit' zoeken ze naar mogelijkheden voor 'voice', oftewel als je niet kunt stemmen met je euro moet je via beïnvloeding je belang behartigen (Bowles, 1991). Sommigen pleiten voor 'exit': ze willen kunnen overstappen naar andere pensioenaanbieders, of naar doe-het-zelven. Is het mogelijk om de verplichtstelling van de pensioenuitvoerder te ontkoppelen van die aan een pensioenregeling? En zou het een verbetering zijn als werkenden slechts verplicht worden tot het opbouwen van een pensioen, maar vrij zijn in de keuze van de regeling waaraan zij deelnemen? Deze vragen laten zich niet eenvoudig beantwoorden en de antwoorden kunnen verstrekkende gevolgen hebben.
- Wat doen we met slecht presterende pensioenfondsen? Wordt er ingegrepen om ze weer aan de praat te krijgen, of kunnen ze worden overgenomen door beter bestuurde concullega's?¹¹
- Verminderde concurrentie en verminderde innovatie zijn vormen van economische inefficiëntie die door te veel toezicht kunnen worden veroorzaakt (Bikker en Mosch, 2008, p. 38). De evolutionaire selectie moet daarom niet al te zeer worden gefrustreerd.

Hopelijk is hiermee duidelijk geworden dat zich in de pensioensector globaal gesproken twee soorten van evolutionaire selectie voordoen: het overleven van de soort dankzij succesvolle individuen en het overleven van succesvolle individuen ten koste van soortgenoten. Beide vormen van evolutionaire selectie voltrekken zich in markten, waarbij het soms gaat om het voortbestaan *van* de markt en soms om het voortbestaan *in* de markt.

11 "Er is inderdaad een hardere darwinistische wereld ontstaan in het bedrijfsleven. De druk op bestuurders om te leveren, of om de juiste beslissingen te nemen, is hoger geworden. Dat is misschien maar goed ook. De Forbeslijst van grootste bedrijven wordt niet voor niets al decennia vooral bevolkt door Amerikaanse bedrijven. De harde darwinistische cultuur in het bedrijfsleven bestaat daar natuurlijk al veel langer. Ik geloof wel dat er nu andere competenties nodig zijn voor bestuurders dan tien jaar geleden." Marcel Smits, CFO van KPN, in: *Hypegiaphobia, op zoek naar balans tussen regels en vertrouwen*, Amstelveen: KPMG, 2008, p.30.

Tot zover over de evolutionaire selectie. We hebben het al gehad over het genereren van mutaties door tijdige innovaties in de sector. Dat zien we inderdaad gebeuren bij deelmarkten waar om klanten wordt geconcurrerd, zoals die voor vermogensbeheer en adviesdiensten. Zijn er wel voldoende prikkels voor pensioenfondsen en pensioenverzekeraars om te innoveren? Bieden ze voldoende keuzemogelijkheden aan, in termen van regelingen en uitvoeringsvormen, zodat in alle vraag wordt voorzien? Wie houdt hen scherp, ondanks de soms gedwongen winkelnering? In de tweede pijler zien we dan ook de meeste innovaties vanuit de uitvoeringsbedrijven komen. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat van buitenaf niet altijd zichtbaar is of uitvoeringsbedrijven hiermee reageren op behoeftes van pensioenfondsen als hun klanten, of dat zij zelf het initiatief tot innovatie nemen om een betere concurrentiepositie op hun markt in te nemen. In de eerste pijler doet zich een vergelijkbare situatie voor, waar de overheid de AOW-regeling bepaalt en de SVB al dan niet innovatief is in de uitvoering daarvan. In de derde pijler wordt volop geconcurrerd om klanten, op individuele basis of in pensioencollectiviteiten. Niettemin kwamen ontwerpen voor aanvullingen op het traditionele lijfrenteproduct van buiten de sector, namelijk via de levensloopregeling en het banksparen. Al met al is nog niet met zekerheid vast te stellen of het innovatief vermogen van partijen in de pensioensector wordt versterkt door marktwerking en concurrentie (Van der Lecq, 2008a).

Dat wil overigens niet zeggen dat iedereen dan maar met elkaar moet samenwerken. Er moet voldoende uitdaging tot verbetering zijn en individueel rendement van de eigen innovatie-inspanningen. In de technische branches wordt dit opgelost door precompetitieve innovaties tot aan het gezamenlijk ontwikkelen van een werkend prototype, maar de daaropvolgende competitieve fase afzonderlijk te doorlopen. Vanuit dat perspectief bezien, zou Netspar kunnen worden beschouwd als de 'research joint venture' van de sector (ibid.).

4. Onderzoek

Na dit evolutionaire perspectief op de pensioensector, wordt het tijd voor de implicaties voor onderzoek. Ik gaf aan dat markten het mechanisme zijn waarop evolutionaire selectie van individuen plaatsvindt en dat

markten zelf ook onder evolutionaire druk staan. Als zich spannende tijden voordoen, kunnen markten worden weggevaagd of juist ontstaan. Sommige pensioenbedrijven zijn daarvoor beter toegerust dan andere.

Om dit te bepalen, is het allereerst belangrijk om te bezien over welke markten we het hebben. Pensioenen komen in feite tot stand in een productieketen, die begint met het arbeidsvoorwaardenoverleg aan de cao-tafel en daarna van de sociale partners, via de pensioenregeling, wordt overgedragen aan een verzekeraar of aan een pensioenfonds, als uitvoerder van de regeling. We 'zoomen in' op de situatie van een pensioenfonds als uitvoerder. Het pensioenfondsbestuur, waarin andere vertegenwoordigers namens dezelfde werkgevers en werknemers aan tafel zitten, bepaalt hoe de regeling wordt uitgevoerd door een verzekeraar, een pensioenuitvoeringsbedrijf, of in eigen huis (een zelfadministrerend fonds). Daarbij kunnen mandaten worden verstrekt aan vermogensbeheerders, fiduciair managers, adviseurs, administrateurs, enzovoorts.

Al deze aanbieders opereren op deelmarkten in de pensioensector. Deze markten werken soms goed, zodat vragers en aanbieders optimaal aan hun trekken komen tegen een passende prijs. Veelal is er echter sprake van een of meerdere tekortkomingen van het marktmechanisme. Dit wordt aangeduid met de lelijke term marktfalen en het nog lelijker meervoud marktfalens. Voorbeelden hiervan zijn asymmetrische informatie, sterke schaalvoordelen, belemmeringen in de toe- en uittreding en overstapkosten. In de pensioensector is er zeker sprake van deze vormen van marktfalen. Het is dan ook logisch dat pensioenmarkten gereguleerd zijn, al is dat geen garantie voor betere uitkomsten. Ook overheden kunnen immers falen, doordat ze de verkeerde maatregelen nemen, of deze op het verkeerde moment dan wel in de verkeerde dosering toepassen. Onderzoek kan uitwijzen of deelmarkten goed werken en wat daar eventueel aan kan worden verbeterd.

De pensioensector is al sterk gereguleerd, met een complexe interactie tussen marktgedrag en wet- en regelgeving. Enerzijds moet de wetgever zorgen voor stabiliteit in de *status quo*, zonder de innovaties te belemmeren. Anderzijds opereert de wetgever in een krachtenveld, waarin politici, belangenorganisaties en marktpartijen zich actief opstellen. Het gaat immers over echte mensen en heel veel geld. Het gevolg hiervan is

dat de context waarin pensioenaanbieders opereren niet altijd economisch optimaal is. Regels kunnen evenzeer het gevolg zijn van onderhandelingen door partijen, zoals we dat in de Nederlandse polder wel vaker meemaken.

In de pensioensector is dat zeker het geval, omdat hier uitdrukkelijk is gekozen voor afstand tot de overheid. De sociale partners bepalen zoveel mogelijk zelf en de overheid faciliteert. Dit zou een beklemmende houdgreep kunnen zijn, waarin behoud van de *status quo* doel op zich wordt en innovaties niet snel genoeg ontstaan.

Eerder sprak ik over de dynamische driehoek van evolutionaire mechanismen. Voor de pensioensector leiden ze tot de volgende doelstellingen:

1. zorgen voor het genereren van variaties, dus slechts met mate standaardiseren en inventief omgaan met mogelijkheden voor maatwerk en aanpassing;
2. zorgen voor continuïteit van expertise omtrent pensioenen en pensioenuitvoering, ten behoeve van werkgevers en werknemers;
3. zorgen voor adequate selectie van winnaars en verliezers, zodat de beste oplossingen worden doorgezet en de slechte worden uitgefaseerd. Niet alleen de Nederlandse markt is hierin bepalend, maar in toenemende mate ook die van de Europese Unie.

Mede daarom is het van belang dat de overheid en marktpartijen open blijven staan voor nieuwe mogelijkheden om beter te voorzien in de vraag vanuit deelmarkten, in het licht van veranderende situaties in demografie, arbeidsmarkt, financiële markten en internationale integratie. Onderzoekers kunnen een bijdrage leveren aan het meten van resultaten van gevoerd beleid en voorstellen doen voor betere werking van genoemde markten. Nieuwe mogelijkheden kunnen worden ontwikkeld en bepaald kan worden waarom sommige varianten succesvol zijn en andere niet, zodat deze expertise kan worden doorgegeven. Het meten van prestaties van pensioenfondsen is daarvan een voorbeeld, maar ook het onderzoeken van governance-modellen kan een bijdrage leveren aan het ontleden van succesfactoren. Hoe kan innovatie worden bevorderd, met behoud van concurrentie of zelfs bij afwezigheid van concurrentie? Welke soorten pensioenregelingen hebben betere toekomstmogelijkheden dan de andere? Wat is er nodig voor pensioenfondsen om toekomstbestendig te zijn? Kunnen we – om nog even in de evolutionaire terminologie

te blijven – levensvatbare hybrides ontwikkelen? Denk hierbij aan de eerdergenoemde API, aan een multi-OPF, of aan pensioenen-in-natura. Kunnen onze pensioenregelingen ook in een andere biotoop gedijen; met andere woorden: is het Nederlandse pensioenproduct exporteerbaar (Sleijpen, 2009)? Wat is de kritische massa van de populatie in de pensioendeelmarkten, oftewel hoe groot moet een pensioenfonds minimaal zijn en welk type financiële dienstverlening is daaromheen nodig? Zouden landen als India en China ermee geholpen zijn, of zijn hiervoor mutaties nodig? Gedurende mijn aanstelling hoop ik enkele van deze vragen te onderzoeken.

Bij het denken over verbeteringen in het pensioenstelsel, om dit geschikt te maken voor de overleving van de sector als geheel, is het van belang de complexiteit van onderlinge relaties in het oog te houden. Ik gaf al aan dat de sociale partners elkaar aan meerdere onderhandelings- en bestuurstafels tegenkomen. Zij onderhouden op hun beurt dynamische driehoeksrelaties met enerzijds de overheid en anderzijds de aanbieders in de pensioensector (figuur 2).

Figuur 2:
De 'tribar' van
Roger Penrose

De pensioenfondsen zijn op hun beurt opdrachtgever en soms aandeelhouder van pensioenuitvoeringsbedrijven en verzekeraars. Er zijn groepsmaatschappijen, corporaties, gezamenlijke beleggingsfirma's en noem maar op. Hoe al deze partijen zich tot elkaar verhouden, wordt deels op markten en deels via regelgeving bepaald.

“Als je aan een draadje trekt, kan het weefsel kapot gaan”, zo zegt de rafelrandtheorie. Maar als er niks gebeurt, verslijt en verteert op den duur het hele weefsel. We zagen al bij de analogie met de evolutionaire selectie, dat het voor het voortbestaan van de soort belangrijk is dat individuen van minder geschikte varianten uitsterven, zodat alleen de geschikte individuen hun eigenschappen doorgeven. Tegelijk zien we in de bancaire sector

hoe moeilijk het is om hier uitvoering aan te geven, want een bank laten failleren is de facto vrijwel onmogelijk geworden (figuur 3) en overnames zijn zeer gecompliceerd¹².

Figuur 3:
Hergebruik

Strikt genomen zouden minder geschikte pensioenregelingen, falende pensioenfondsen of slecht functionerende pensioenuitvoeringsbedrijven, niet in stand moeten worden gehouden. Hetzelfde geldt voor institutionele arrangementen, waaronder wet- en regelgeving, die beter passen bij het verleden dan bij de toekomst. Goede bestuurders, pro-actieve toezichhouders en toekomstgerichte regelgevers kijken verder dan de verlengde hersteltermijn. Zij nemen hun verantwoordelijkheid in hun virtuele driehoeksrelatie met de ouderen en de jongeren, die samen de pensioenregelingen dragen, maar er totaal anders in zitten (figuur 4).

Figuur 4:
De band van Möbius,
getekend door
M.C. Escher (1961)

Om dit laatste concreet te maken, stel ik u voor aan mijn oudste en jongste vriendin. Zij schelen negentig jaar.

12 "Politici vinden dat de banken bepalend zijn voor hun economie. Maar een hoop lamme banken hadden er al lang niet meer moeten zijn. Het Darwinistisch proces heeft nooit mogen plaatsvinden. Is het nu het einde van de wereld dat Fortis verdwijnt? Hopelijk ga je nu de consolidatie zien van banken die eigenlijk geen functie meer hebben." Topbankier Hans de Gier in *NRC Handelsblad*, 24 december 2008.

Gemma is geboren in 1917. In het jaar 1937 trad zij in bij de zusters Franciscanessen, samen met haar zus Lien, onder hun nieuwe namen van zusters Gabriëlla en Josephta. Zij behoren tot de sterken der sterken. De levensverwachting van hun cohort is ongeveer 66 jaar, maar onlangs is Gabriëlla 92 geworden. In haar leven was zeker sprake van *survival of the fittest*, want de omstandigheden in vooroorlogse kloosters waren Spartaans. Wie daar doorheen kwam, ervaart nu de rust, reinheid en regelmaat van het moderne kloosterleven. Gabriëlla heeft vrijwel geen pensioenopbouw in de tweede en derde pijler, maar ze ontvangt wel AOW. Bovendien deelt ze mee in het gebruiksrecht en de rendementen van het collectieve bezit van de kloosterorde, waaronder onroerend goed. Het klooster gaat de evolutionaire selectie waarschijnlijk niet overleven en is letterlijk aan het uitsterven. In pensioentermen zou je kunnen zeggen dat deze extreme vergrijzing zorgt voor een stevige buffervrijval in de vierde pijler.

Een heel ander leven staat mijn lieve nichtje Daphne Sofia te wachten. Ze is geboren in 2007. De levensverwachting van Daphne is 82,3 jaar en dat is heel wat hoger dan de voorspelde 66 jaar van Gemma. Daphne is een post-vergrijzingskind, dat zich tijdig moet afvragen wat er ooit nog voor haar in de pensioenpot zal zitten. Zal er nog sprake zijn van intergenerationele solidariteit? Voor Nederland kunnen we dit misschien nog uitrekenen en inschatten, maar Daphne kiest misschien voor een internationale loopbaan, waardoor ze amper gebruik kan maken van de Nederlandse AOW en van DB-regelingen, voor zover die dan nog bestaan. Eens te meer zal het voor haar aankomen op het overleven in financiële zin, door zelf te investeren in haar verdien capaciteit en optimaal gebruik te maken van het pensioenaanbod. Voor de Daphnes van deze wereld wordt nu al onderzocht hoe pensioenen toekomstbestendig kunnen worden gemaakt. Daaraan hoop ik vanuit de leerstoel pensioenmarkten een steentje bij te dragen.

*

Geachte leden van het College van Bestuur van de Erasmus Universiteit Rotterdam,

Ik dank u voor het in mij gestelde vertrouwen en de ontvangst in de Rotterdamse academische gemeenschap.

Geachte bestuurders van de Erasmus School of Economics,

De afgelopen tijd werd mij vaak gevraagd waarom de leerstoel aan de Erasmus Universiteit is gevestigd, terwijl de economen daar niet veel aan pensioenonderzoek doen. Bij marktwerking denk ik echter direct aan Rotterdam: de stad van de internationale handel, met de Nederlandse Handels Hoogeschool waaruit ESB voortkomt (Camijn, 1999, pp. 25-26). Om in de marktterminologie te blijven: ik hoop dat onze vraag en aanbod de komende jaren blijven matchen en zal me graag inzetten om het gestelde vertrouwen waar te maken.

Zeergeleerde Van der Wurff, beste Adri,

Toen de Raad van Bestuur van Cordares Holding NV mij benaderde met het plan voor een leerstoel, kwam voor mij een reeds vervlogen hoop tot leven. Daarom ben ik Cordares zeer erkentelijk voor de geboden kans en het gestelde vertrouwen.

Zeergeleerde Oerlemans, beste Alwin,

Onze samenwerking heeft al geresulteerd in werk over pensioenen voor zzp-ers, de API en enkele andere onderwerpen. Ik zie uit naar onze verdere samenwerking.

Ook vele andere *medewerkers van Cordares* dank ik voor het warme welkom in hun organisatie.

Zeergeleerde Steenbeek, beste Onno,

Nadat jij voor mij de deur opende naar pensioensector, hebben we intensief en plezierig samengewerkt in succesvolle projecten, waaronder het boek over collectieve pensioensystemen in Nederland en het pensioenwoordenboek. Het is nu tijd om nieuwe markten voor collectiviteiten te exploreren, zoals die in China. Ook hier zijn immers 'collectieve pensioenkampioenen' nodig. Tegelijk blijven wij liberalen, doordat we kijken naar mogelijkheden voor individueel maatwerk en marktwerking waar dat zinvol is.

Geachte leden van Raad van Bestuur en geachte directeur Mededinging van de Nederlandse Mededingingsautoriteit,

Hierbij dank ik u nogmaals en van harte voor uw volle medewerking aan de vestiging van de leerstoel en mijn benoeming. Daardoor is het voor mij mogelijk om te opereren in mijn 'dynamische driehoek' van EUR, Cordares en NMa.

De collega's in het *cluster FZD*, in het bijzonder het *MFS-team*, dank ik voor alle belangstelling voor mijn 'andere baan' en de opgebrachte flexibiliteit in het werken met een 'dubbele deeltijder'.

Dames en heren studenten,

Pensioen is niet alleen iets leuks voor later. De pensioensector levert nu al boeiende breinbrekers. Het is geavanceerd werk met een hoge maatschappelijke relevantie. Ik hoop mijn enthousiasme voor de pensioensector aan u te kunnen blijven overdragen.

Beste medeMensalen en andere vrienden,

Bedankt dat jullie zijn komen luisteren naar dit verhaal over zaken die mij dermate interesseren, dat ik meer dan eens afzeg voor jullie leuke plannen en afspraken. Ik kan slechts hopen dat de kwaliteit van ons samenzijn ook voor jullie doorslaggevend blijft.

Lieve Arrie,

Jouw loopbaan werd door diverse oorzaken steevast geblokkeerd. Toch heb je nooit druk op mij uitgeoefend om plaatsvervangend jouw ambitie te realiseren. Wel heb je mij naar al je vermogen ondersteund op mijn pad. Om vele redenen ben ik zielsblij dat jij vandaag hier bent, zodat we samen deze dag kunnen vieren.

Dames en heren,

Ten slotte vertel ik graag iets over mijn persoonlijke betrokkenheid bij pensioenen. Het belang van financiële zelfstandigheid werd voor mij al op jonge leeftijd duidelijk zichtbaar. Mede daarom zet ik mij graag in voor het bevorderen van financiële zelfstandigheid. "Baas in eigen beurs" is mijns inziens niets minder dan financiële democratisering, voor alle groepen in de samenleving. Dat begint met financiële educatie, bijvoorbeeld via de partners van platform CentiQ, maar houdt daarbij niet op. Zowel het pensioenbewustzijn als de pensioenregelingen moeten naar mijn mening

zijn gericht op financiële zelfstandigheid van zoveel mogelijk mensen, die daarmee – ook op hoge leeftijd – baas in eigen beurs kunnen blijven. Pas dan hebben de pensioenmarkten goed gewerkt.

Dames en heren,

Hopelijk heb ik u een beeld gegeven van wat mijn leeropdracht ‘pensioenmarkten’ inhoudt. Tevens heb ik u de agenda voor mijn onderzoek geschetst, maar... ook deze zal evolueren.

Ik heb gezegd.

Literatuur

- Bikker, J.A. en J.W.B. Bos, 2008, *Bank performance, a theoretical and empirical framework for the analysis of profitability competition and efficiency*, Abingdon: Routledge.
- Bikker, J.A. en R.H.J. Mosch, 2008, Banken tussen vrijheid en regelgeving, *ESB Dossier*, 19 september 2008, 36-44.
- Boeijen, T.A.H., C. Jansen, C.E. Kortleve en J.H. Tamerus, 2006, 'Leeftijdssolidariteit in de doorsneepremie', Hoofdstuk 7 in: S.G. van der Lecq en O.W. Steenbeek (red.), 2006, *Kosten en baten van collectieve pensioensystemen*, Deventer: Kluwer, 147-165.
- Bouma, J.L., 1982, *Leerboek der Bedrijfseconomie*, deel I, Wassenaar: Delwel.
- Bowles, S., 1991, What Markets Can – and Cannot – Do, *Challenge*, July/August 1991, 11-16.
- Camijn, A.J.W., 1999, *Zeventig jaar economisch onderzoek en advies; korte geschiedenis van het Nederlands Economisch Instituut 1929-1999*, Rotterdam: NEL.
- De Kam, C.A., S.G. van der Lecq, O.W. Steenbeek en O.C.H.M. Sleijpen, 2007, De AOW ziet Abraham, hoofdstuk 2 in: *Jaarboek Overheidsfinanciën 2007*, Den Haag: Sdu / Wim Dreesstichting, 63-85.
- Helleman, J., G. de Jong en A. van der Giezen, 2008, Fiscalisering AOW niet door vergrijzing, *ESB*, 25 januari 2008, 36-39.
- Hodgson, G.M., W.J. Samuels, and M.R. Tool, 1994, *The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics*, vol. I and vol. II, Aldershot: Edward Elgar.
- Klamer, A. and Th. C. Leonard, 1993, 'So What's a Metaphor?', in Philip Mirowski (ed.), 1993, *Natural Images in Economic Thought*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kuné, J., 2004, *Op weg naar één nationale pensioeninstelling*, inaugurele rede 4 juni 2004, Universiteit van Amsterdam, Vossiuspers UvA.
- Maynard Smith, J., 1982, *Evolution and the Theory of Games*, Cambridge: Cambridge University Press.
- North, D.C., 1994, Economic Performance Through Time, *American Economic Review*, 84(3), 359-368.
- Oerlemans, A.G., 2008, De API moet er komen, *Bank- en Effectenbedrijf*, februari 2008, 8-11.
- Ponds, E., 2009, Nationaal pensioenfonds, *ESB*, 20 maart 2009, 180-183.
- Rippen, K., 2009, Toekomst is aan robuust bedrijf, *Het Financieele Dagblad*, 3 januari 2009.
- Sleijpen, O.C.H.M., 2009, *On the exportability of the Dutch pension system to the European Union*, inaugural lecture, Maastricht University.

Van de Mortel, E.G., 2000, *An Institutional Approach to Transition Processes*, republished as: E.G. van de Mortel, 2002, *An Institutional Approach to Transition Processes*, Aldershot: Ashgate.

Van der Lecq, S.G., 1998, *Money, Coordination and Prices*, republished as: S.G. (Fieke) van der Lecq, 2000, *Money, Coordination and Prices*, Cheltenham: Edward Elgar.

Van der Lecq, S.G., 2003, 'Onderbouwen of afbouwen', in: CBS, 2003, *Sturen op Statistieken*, Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek, 56-57.

Van der Lecq, S.G., 2008a, Polderpensioenen in ontwikkeling, *ESB*, 13 juni 2008, 330-332.

Van der Lecq, S.G., 2008b, Hoezo concurrentie in de pensioensector?, *Pensioen, Bestuur & Management*, September 2008, 25-26.

Van der Lecq, S.G. en A.W.I.M. van der Wurff, 2008, Met API meer markt, *Tijdschrift voor Pensioenvraagstukken*, 49-57.

Van Hilten, O., 2003, 'Olifanten in de tuin; over (on)samenhangende zorgstatistieken', in: CBS, 2003, *Gedacht en gemeten; opstellen over statistische integratie voor Henk van Tuinen*, Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek, 182-188.

Vaughn, K., 1987, 'Invisible Hand', entry in: J. Eatwell, M. Milgate, and P. Newman, 1987, *The New Palgrave: The Invisible Hand*, London: MacMillan Press.

Veblen, T., 1898, Why is Economics Not an Evolutionary Science, *The Quarterly Journal of Economics*, vol.12, 373-397.

Vromen, J.J., 1995, *Economic Evolution; An enquiry into the foundations of new institutional economics*, London and New York: Routledge.

Ron Steemers Fotografie, Arnhem

Fieke van der Lecq (1966) is aan de Rijksuniversiteit Groningen cum laude afgestudeerd in de algemene economie en bedrijfseconomie. Na haar promotie in de geldtheorie vervulde zij diverse functies in beleid, onderzoek en bedrijfsleven. Momenteel is zij werkzaam als onderzoeksmanager voor de financiële sector bij de Nederlandse Mededingingsautoriteit in Den Haag en als bijzonder hoogleraar Pensioenmarkten (Cordares-leerstoel) verbonden aan de Erasmus School of Economics in Rotterdam.

Pensioenmarkten bevinden zich niet alleen tijdens de huidige financiële crisis in spannende tijden. Vanuit een evolutionair perspectief gezien, zijn het altijd spannende tijden. Er is de strijd om het overleven van de soort en het selectieproces waarbij de beste individuen winnen. In de markt vindt een continu selectieproces plaats waarbij individuen winnen en verliezen. Soms verdwijnen of ontstaan markten als geheel. Het tijdig creëren van succesvolle 'mutaties' via innovatie is daarbij van belang. In de rede wordt een onderzoeksagenda geschetst waarbij vragen rondom marktwerking in deelmarkten van de pensioensector worden geadresseerd.

Erasmus Universiteit Rotterdam
Erasmus School of Economics
Burgemeester Oudlaan 50, 3062 PA Rotterdam
Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam

Tel. 010 408 13 77
Fax 010 408 91 45
E-mail www.few.eur.nl
Internet info@few.eur.nl